

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

БЪЛГАРСКИТЕ ПРИГЛАГОЛНИ
И ПРИИМЕННИ ПРОНОМИНАЛНИ КЛИТИКИ –
В СЪЛЪСЪК ЗА НАДМОЩИЕ ИЛИ В СЪЖИТЕЛСТВО

Красимира Хаджиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“

BULGARIAN PRONOMINAL (VERBAL AND ADNOMINAL) CLITICS –
IN A CLASH FOR PREDOMINANCE OR IN CO-EXISTENCE

Krasimira Hadzhieva
South-West University Neofit Rilski

Abstract. The group of Bulgarian pronominal clitics incorporates verb-adjacent pronominal clitics (the short accusative and dative forms of the personal pronouns and those of the reflexive personal pronouns) and adnominal pronominal enclitics expressing possessive relations. The clitic dative forms of personal pronouns and the clitic possessive forms overlap completely since the forms that function as possessive clitics are in fact redefined short dative forms of the personal pronouns. A process is at hand in which clitic pronouns that express an indirect object develop a new basic function – expressing a possessor. Many researchers share the opinion that only one type of dative clitics is present in Modern Bulgarian which may occur verb-adjacent as well as in adnominal position. This article claims that Bulgarian possessive enclitics form a separate group within the pool of Bulgarian pronominal clitics and their exploration needs to be emancipated from that of verbal clitics. Yet, there is a point of intersection between verb-adjacent dative clitics and possessive adnominal enclitics – the former can code possessive relations under certain pragmatic conditions by introducing external possessors (as regards possessive enclitics they convey possessive relations by introducing internal possessors).

Key words: Bulgarian pronominal clitics, verbal clitics, possessive adnominal enclitics, external and internal possessors

I. Увод

Българските прономинални клитики са обект на изследване в трудовете на редица езиковеди – родни и чужди (Цихун (1968), Хелпърн (1995), Димитрова-Вълчанова (1998), Хауге (1999), Тишева (2001), Томич (2004), Цимерлинг (2013) и мн. др.). Впечатление прави фактът, че вниманието на учените

се съсредоточава главно върху приглаголните местоименни клитики (кратките винителни и дателни форми на личните местоимения, кратката винителна и кратката дателна форма на възвратното лично местоимение), а приименните местоименни клитики (кратките форми на притежателните местоимения, както и кратката форма на възвратното притежателно местоимение) като че ли по-често остават извън обсега на изследователския интерес. Впечатление прави и един друг факт – някои езиковеди поставят знак за абсолютно равенство между дателната личноместоименна (приглаголна) клитика и посесивната (приименна) клитика.

Цихун (1968) изразява становището, че кратките форми на личното местоимение могат да заемат позиция в края и в средата на българското изречение, вж. (1), и че в българския книжовен език¹ се наблюдава още един, допълнителен, аспект при развитието на клитичните местоименни форми – употреба на енклитичните дателни форми на личните местоимения и на възвратното лично местоимение във функцията на притежателни местоимения в приименна позиция.

(1)

А) Видях **го**. / Казах **ти**! / Студена пот изби по тялото **му**.

Б) Отблъснах **ги** с бомби. / Само през дъждовните дни **ми** е самотно! / Яносините **й** очи блесяха тревожно-радостно.

(Цихун 1968: 47–48)

Гледната точка на Цихун е, че дателната клитична (невъзвратна и възвратна) форма на личното местоимение всъщност притежава способността да се изявява и като приглаголна, и като приименна клитика.

В по-ново време А. Цимерлинг (2013) също прави обобщението, че типична за славянския ареал е употребата на дателните личноместоименни клитики и като аргументи на предиката, като в тази роля се отличават с подвижност в рамките на цялото (просто) изречение, а също и със способност да образуват клитични комплекси заедно с останалите приглаголни клитики, и като клитики със сфера на действие и подвижност само в границите на определена група (напр. като посесивни маркери в именната група), която сама по себе си представлява съставна част на изречението, и, в тази своя роля, неспособни да участват в клитични комплекси, т.е. неклъстъризирани. Вторият тип употреба, както сочи Цимерлинг, се наблюдава в български, в македонската книжовна норма² и в староруски.

Примерите, които привежда, са от български:

(2)

А) [NP На хората в шаха] i = **ими** = е ясно кой кандидат с какво може да допринесе.

¹ Както и в македонската книжовна норма, която също е обект на изследване в труда на Цихун.

² Цимерлинг използва глтонима „македонски книжовен език“.

Букв. [NP *людям в шахматах*]_i = **ими** = *есть ясно, которой кандидат что может да привнесет.*

Б) *Естественно, [NP *основната* = **ми** *задача*] бе добре да = се натренирам.*

Букв. *Конечно, [NP *основная* = *мне задача*] была хорошо да = ся потренирую.*

(Цимерлинг 2013: 41–42)

Изводът, който се налага, е, че Цихун и Цимерлинг възприемат лично-местоименната и посесивната клитика като една и съща клитика.

II. Българските приглаголни и приименни прономинални клитики – в сблъсък за надмощие или в съжителство

Вярно е, че съществуват немаловажни допирни точки между кратките дателни форми на личното местоимение и кратките форми на притежателното местоимение по отношение не само на произхода им³, но и на тяхната употреба.

Важна особеност на клитичните дателни форми на личното местоимение е способността им да кодират посесивни отношения в определен контекст, при наличието на определени прагматични фактори, в резултат на което могат да бъдат построени конструкции, като тези в (3), намиращи се в отношение на синонимия:

(3)

А. *Тази жена ще **му** разбие сърцето.* Вм. А'. *Тази жена ще разбие сърцето **му**.*

Б. *Приготвих **ти** багажа.* Вм. Б'. *Приготвих багажа **ти**.*

В. *Харесвам **ти** чувството за хумор.* Вм. В' *Харесвам чувството **ти** за хумор.*

Г. *Обичам **си** работата.* Вм. Г'. *Обичам работата **си**.*

Първоначалното впечатление е, че в употреба е въведена една и съща клитика, чието позициониране е относително свободно – може да бъде разполагана и в позиция до глагола, и в позиция до съществителното име (каквото е заключението и на Цихун и Цимерлинг относно съответно (1) и (2)). Всъщност в (3 А/Б/В/Г) са налице клитични дателни личноместоименни форми, с чиято помощ е въведен т. нар. „външен посесор“, а в (3 А'/Б'/В'/Г') – клитични притежателни форми, въвеждащи т.нар. „вътрешен посесор“.

Проблемът за „външните посесори“ е важна част от проучванията върху технологията на изразяване на отношения на притежание и принадлежност

³ Според К. Мирчев още в старобългарски кратките дателни форми на личното местоимение, употребени при име, започват да изразяват посесивни отношения (вж. Мирчев 1978: 189).

в човешкия език. Съвременният български език също разполага с ресурси за въвеждането на външни посесори, а проблемите на т.нар. „външна посесивност“ са обект на изследване и в българската наука (вж. напр. Ницолова 2013; Кръпова и Димитрова 2015).

Спецификата на посесивните конструкции, определяни като „външни“⁴, се състои в това, че при тях посесивното отношение се кодира чрез установяването на синтактични връзки между отделни конституенти в изречението – посесивното отношение „напуска“ границите на словосъчетанието, посесорът (притежателят) вече не е „вътрешен“, не е част от именната група, в която е изразен обектът на притежанието (посесумът), а вместо това е реализиран като аргумент на глагола. Името (или местоимението), назоваващо притежателя, престава да бъде синтактично подчинено на името, назоваващо притежавания обект, каквато е ситуацията в конструкциите с „вътрешна посесивност“ (срв. *братчето на Веско, Весковото братче, неговото братче, братчето му*); посесорът се превръща във „външен“ за именната група и същевременно синтактично независим от посесума, като двамата формират два отделни конституента на изречението.

В т. нар. „външни посесивни конструкции“ посесорът може да бъде въведен като подлог, като пряко или непряко допълнение или по някакъв друг начин – в зависимост от особеностите на съответния език. Според Подлеская и Рахилина конструкциите, в които притежателят е представен като пряко допълнение, са конструкции „с разцепване“ („splitting“) на притежателя, напр. *Докосна го по рамото* – в тях притежателят е засегнат от действието само чрез една своя част (която всъщност е и самият обект на притежанието); конструкциите, в които притежателят е въведен като непряко допълнение (т.нар. „дателен посесор“), са конструкции „с издигане“ („raising“) на притежателя (вж. Подлеская и Рахилина 1999). Равносметката и в двата случая е, че глаголът се сдобива с нов, нетипичен за него аргумент, а посесорът е „повишен в ранг“, тъй като вместо да бъде реализиран като подчинен на посесума, участва в изречението като независим член (по-подр. вж. Пейн и Барши 1999; Хърсланд и Берън 2001: 14–15).

И така, наред с основното си предназначение – да въвеждат непряк обект като част от аргументната структура на глагола, българските дателни лично-местоименни клитики притежават и една друга, допълнителна, способност – да въвеждат външен посесор, срв.:

(4)

А. *Ще му изпратим таблицата в електронен вариант.* ~ А'. *Ще му изпратим личните вещи по куриер.*

Б. *Пишеше ни редовно.* ~ Б'. *Пишеше ни всичките домашни.*

В. *Поддай ми солницата, ако обичаш!* ~ В'. *Поддай ми очилата, ако обичаш!*

⁴ По-подробно за проблемите на външната посесивност вж. напр. Пейн и Барши (1999).

Тази именно особеност във функционирането на кратките дателни форми на личното местоимение е пресечната точка (която може да бъде смятана и за конфликтна) между тях и кратките притежателни местоименни форми. Ако се приеме хипотезата, че в изрази като тези в (3) е налице една и съща клитика, вариантите за дефинирането на въпросната клитика ще бъдат два: 1) това е дателна личноместоименна клитика, която е подвижна в рамките на изречението и може да се изявява и в прилаголна, и в приименна позиция; 2) това е посесивна клитика, чието типично местонахождение е в рамките на именната група, но която притежава и способността да напуска тези рамки (тоест тя е отново подвижна) и да се разполага в друга позиция в изречението – например да се изявява като част от групата на глагола.

Подобна интерпретация би поставила в позиция на превъзходство единия или другия тип клитики. Усещане за именно такъв ефект присъства в изложенията на Цихун, Цимерлинг и други автори – те дават предимство на първия тип, на кратките дателни форми на личното местоимение и пренебрегват, изключват от полезрението си кратките притежателни форми (като по този начин на практика поставят под въпрос тяхното съществуване). Вероятно подобно тълкуване на проблема се основава на неоспоримия факт за общия произход на двата типа клитики, както и на обстоятелството, че в останалите славянски езици (с изключение отчасти на сръбски) посесивни клитични форми от този тип не се използват⁵.

Тълкования от този род обаче изглеждат едностранчиви и необективни. Не бива да се създава впечатление за „надмощие“ на единия тип клитики над другия, защото могат да бъдат изложени достатъчно аргументи⁶, че в българския език и двата типа клитики реално съществуват и се намират в отношение на „съжителство“, като основната допирна точка (имайки се предвид възможността за предаване на сходен смисъл) между тях е способността на кратките дателни личноместоименни форми при определени условия да кодират посесивни отношения.

Както в много от езиците по света, така и в български сред различните видове местоимения, натоварени изключително (и единствено) със задачата да означават наличието на посесивни връзки, са притежателните. Групата на българските притежателни местоимения включва два вида форми: дълги/пълни (*мой, твой, негов, неин, наш, ваш, техен*) и кратки (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*). Кратките притежателни форми се наричат още „посесивни енклитики“.

⁵ Конкретно Цихун отбелязва, че няма да спира вниманието си върху кратките притежателни местоименни форми поради причината, че в останалите славянски езици подобни форми не съществуват (вж. Цихун 1968: 30).

⁶ В рамките на това изложение проблемът няма да може да бъде разгледан достатъчно изчерпателно. Предвижда се публикуването на още един текст, който да доразвие идеите на предложеното тук изследване.

Притежателните местоимения посочват притежателя на съответния обект на притежанието. Местоимението и съществителното име, назоваващи членовете на посесивната връзка, образуват една именна група (*неговото братче, братчето му*). Що се отнася до посесивната енклитика, тя се подчинява на строги словоредни правила, действащи в рамките на именната група. Винаги се намира в постпозиция спрямо името, посочващо посесума (срв. *братчето му ~ *му братчето*), клитизира се само към имена, членувани с определителен член (с изключение на някои названия за родство), и в тази връзка позиционирането ѝ зависи пряко от местоположението на членната морфема. Посесивната енклитика не би се прилепила към словоформа, която не е маркирана като определена, срв. **братче му*.

Ако към определяемото, т.е. съществителното име, назоваващо обекта на притежанието, не са отнесени други модификатори, притежателната клитика се разполага непосредствено зад въпросното име и се реализира като енклитика към него. Ако към определяемото са отнесени някакви съгласувани определения, посесивната клитика се прилепва към първото от тях: *непослушното му по-малко братче*.

Посесивните конструкции с вътрешен посесор са по-скоро неутрални, стилистично немаркирани в сравнение с тези с външен посесор, срв.:

(5)

А. *Този човек ще съсипе целия ѝ живот.*

Б. *Ще ѝ съсипе целия живот този човек! = Този човек ще ѝ съсипе целия живот! = Целия живот ще ѝ съсипе този човек!*

В (5Б) е придадена емоционална окраска на изказа. Експресивността се постига с помощта на субективния словоред, елемент от който е и отстраняването на посесивната клитика от именната група и замяната ѝ с приглаголна личноместоименна клитика. Не би могло да се твърди, че тук е налице посесивна енклитика, която е извадена от именната група и е поставена в позиция при глагола. Вече беше посочено, че посесивната енклитика се подчинява на безизключителни словоредни правила (срв. *животът ѝ ~ целият ѝ живот ~ *ѝ целият живот*). Освен това клитиката в (5Б) се държи като типична приглаголна клитика – може да променя местоположението си спрямо глагола (да стои преди и след него) и да участва в клитични комплекси заедно с другите приглаголни клитики, срв. *Съсипа = ѝ / Ще = ѝ = съсипе целия живот*.

Наблюденията показват, че в ежедневно общуване помежду си носителите на българския език проявяват подчертано предпочитание към употребата на конструкции с външни посесори. Мотивите на даден участник в определен комуникативен акт да предпочете конструкция с външен посесор, вместо такава с вътрешен, могат да бъдат различни. Както вече стана ясно, това може да се прави с цел да се придаде експресивност на речта. Освен това външни конструкции се построяват и с цел езикова икономия (6 А) и пестене на говорни усилия (6 Б):

(6)

А. Пуснаха **им** любимата песен. Вм. А' Пуснаха **им** любимата **им** песен. / Пуснаха **им** тяхната любима песен.

Б. Събуй **му** обувките! Вм. Б' Събуй обувките **му**!

Въвеждането на външен посесор (и създаването по този начин на посесивни отношения в изречението) е само възможност за предаване на конкретен смисъл, а не основна задача, с която са натоварени кратките дателни личноместоименни форми при своето функциониране в съвременния български език. Именно по тази причина често клитичните дателни форми на личното местоимение не са в състояние да изграждат посесивни връзки:

(7)

А. Настоявам (аз) да **ти** прочета писмото. ≠ Настоявам (аз) да прочета писмото **ти**.

Б. Ще **им** дам адреса на застрахователната компания. ≠ Ще дам адреса **им** на застрахователната компания.

И освен това посесивната енклитика не във всички случаи може да бъде отстранена от именната група и отсъствието ѝ да бъде компенсирано с лично-местоименна дателна клитика:

(8)

А. Искам да говоря с родителите **ти**! ≠ *Искам да **ти** говоря с родителите.

Б. Много приличаш на майка **си**. ≠ *Много **си** приличаш на майката.

Нерядко обаче българите „принуждават“ посесивната клитика да отстъпи мястото си на кратката дателна форма на личното местоимение, без да са налице нужните предпоставки за подобно преобразуване. Този феномен може да бъде обяснен с принципа на аналогия и да бъде възприеман като рефлекс за постигане на езикова икономия и пестене на говорни усилия. Но крайният резултат е тежко нарушаване на граматическите правила (като например в (3 В/Г) и странни, понякога дори лишени от смисъл, изказвания.

III. Заключение

Посесивните енклитики формират отделна група в състава на българските прономинални клитики. Те притежават свои собствени типологични черти и трябва да бъдат разглеждани отделно от приглаголните дателни личноместоименни клитики*.

* Изследването е проведено в рамките на проект „Актуални проблеми на лингвистиката“, РР В5/17, ЮЗУ „Неофит Рилски“, с ръководител доц. д-р Гергана Падарева-Илиева.

Библиография

- Димитрова-Вълчанова 1998:** Dimitrova-Vulchanova, M. Are Bulgarian Pronominal Clitics in the Wackernagel Position? – In: *Norwegian Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists: Cracow 1998*. Ed. by K. Gammelgaard, A. J. Mørch, O. M. Selberg. Oslo: Universitetet i Oslo, 1998, 7–32.
- Кръпова и Димитрова 2015:** Krapova, I., T. Dimitrova. Genitive-Dative Syncretism in the History of the Bulgarian Language. Towards an Analysis. – In: *Studii Slavistici XII*, 2015, 181–208.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Ницолова 2013:** Ницолова, Р. Някои особености на българските посесивни конструкции в сравнение с чешки език. – В: *Славянските езици отблизо (сборник в чест на 70-годишнината на доц. Я. Бъчваров)*. Съст. М. Младенова, Р. Железарова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 183–195.
- Пейн и Барши 1999:** Payne, D. L., I. Barshi (eds). *External possession*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Подлеская и Рахилина 1999:** Podlesskaya, V. I., E. V. Rakhilina. External Possession, Reflexivization and Body Parts in Russian. – In: *External Possession*. Ed. by D. Payne, I. Barshi. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999, 505–523.
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките? – В: *Българският език през XX в.* Под ред. на В. Радева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, 64–71.
- Томич 2004:** Tomić, O. The South Slavic Pronominal Clitics. – In: *Journal of Slavic Linguistics*, Vol. 12, No. 1/2, 2004, 213–248.
- Хауге 1999:** Hauge, K. R. The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian. – In: *Journal of Slavic Linguistics*, Vol. 7, No. 1, 1999, 89–137.
- Хелпърн 1995:** Halpern, A. *On the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford: CSLI Publications, 1995.
- Хърсланд и Берън 2001:** Herslund, M., Baron, I. Introduction: Dimensions of Possession. – In: *Dimensions of Possession*. Ed. by I. Baron, M. Herslund, F. Sørensen. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001, 14–15.
- Цимерлинг 2013:** Циммерлинг, А. В. Типология порядка слов в славянских языках. – В: *Исследования по типологии славянских, балтийских и балканских языков*. Под ред. на Вяч. Вс. Иванов. Санкт Петербург: Алетейя, 2013, 7–80.
- Цихун 1968:** Цыхун, Г. А. *Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках. Балканославянская модель*. Минск: Наука и техника, 1968.